

تفسیر موضوعی و آیات الاحکام

محمد علی هاشم زاده

قرآن به عنوان اولین و مهمترین منبع شناخت احکام الهی بوده و خواهد بود. و علما از صدر اسلام تاکنون کوشیده‌اند این احکام را برای عموم مردم تبیین و روشن نمایند. از این رهگذر آثار گرانقدر و ارزشمندی نیز بر جای مانده است. قرآن یگانه کتابی است که بیشترین شرح و تفسیر و کتابها پیرامون آن نگاشته شده است؛ کتابشناسان آمار تفاسیر کامل قرآن را بالغ بر ۳۰۰۰ و کتابهای پیرامون قرآن را بیش از ۴۰۰۰۰ عنوان ذکر کرده‌اند.

روش علما و مفسران در شرح و تفسیر قرآن یا بدین صورت است که از ابتدا تا انتهای قرآن و یا بخشی از آن را شرح و تفسیر نموده‌اند، و یا به صورت موضوعی، در موضوعی خاص به تفسیر و تبیین آیات پرداخته‌اند. هر دو روش با تفاوتی در نحوه ارائه مطالب مورد توجه علما و مفسران قدیم و عصر حاضر بوده است؛ البته اهتمام بیشتر مفسران مصروف روش ترقیبی شده و روش موضوعی کمتر مورد توجه قرار گرفته است، اما ضرورت اهتمام به این روش محسوس است. گرچه اقبال به موضوعات مورد نیاز با نگرش جدید قابل تقدیر و تحسین و ان شاء الله فتح بابی است، لکن با رشد دانشهای بشر و فزونی نیازها، باید گفت راههای ترفته در این وادی بسیار، و ضرورت اهتمام هر چه بیشتر به این موضوع مهم در ابعاد مختلف اعتقادی، تاریخی، سیاسی، فرهنگی، اقتصادی، تربیتی، اجتماعی و... کاملاً مشهود و ملموس است.

تاریخ پیدایش تفسیر و تبیین مفاهیم قرآن به صدر اسلام توسط شخص گرامی رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) می‌رسد.

یادآوری این مطلب نیز لازم است که مباحثی همچون ناسخ و منسوخ، اسباب نزول، مجازات قرآن و دیگر علوم قرآنی تفسیر موضوعی محسوب نمی‌گردد، بلکه آنها از مباحث علوم قرآنی است.^(۳)

خوشبختانه در عصر حاضر علاوه بر توجه به روش تفسیر ترتیبی، اهتمام خاصی نسبت به تفسیر قرآن به روش موضوعی، و بانگرشی جدید و جامع نیز شده که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱- منشور جاوید، تألیف آیت الله جعفر سبحانی؛ فعلاً دوازده جلد آن از سوی ناشرهای مختلف منتشر شده است.

یکی از خطاهایی که گاهی در آثار

قرآن پژوهان دیده می‌شود، خلط

میان تفسیر موضوعی و علوم قرآنی

است.

۲- مفاهیم القرآن (به زبان عربی) تألیف آیت الله جعفر سبحانی؛ فعلاً هفت جلد آن از سوی ناشرهای مختلف منتشر شده است.

۳- تفسیر موضوعی، تألیف آیت الله عبدالله جوادی آملی؛ فعلاً نه جلد آن (۸ جلد اول از سوی نشر رجا و جلد ۹ در مرکز نشر اسراء) منتشر شده و اخیراً شش جلد آن تحت عناوین مختلف در بیروت: دارالصفوة، ترجمه و منتشر شده است (البته شماره جلد های عربی با شماره جلد های فارسی هماهنگ نیست).

۴- پیام قرآن، تألیف آیت الله ناصر مکارم شیرازی و جمعی

اما تاریخ پیدایش تفسیر قرآن به روش موضوعی به عصر ائمه (علیهم السلام) توسط ایشان بر می‌گردد. تفسیر قرآن با این روش در نهج البلاغه و کتب روایی نیز به چشم می‌خورد. به عنوان مثال در کتاب اصول کافی، کتاب ایمان و کفر، روایات متعددی با این سبک وجود دارد. اما در مورد تفسیر موضوعی توسط رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) باید گفت که ایشان در تفسیر آیات قرآن از آیات دیگر استفاده می‌کردند (تفسیر قرآن به قرآن) لکن بین این روش و تفسیر موضوعی فرق است؛ هر چند بعضی نیز خلط کرده‌اند و تفسیر موضوعی را همان تفسیر قرآن به قرآن دانسته، و تفسیر قرآن به قرآن را که توسط پیامبر (صلی الله علیه وآله) صورت گرفته همان تفسیر موضوعی نامیده‌اند.^(۱)

هر چند اهتمام بیشتر مفسران مصروف روش ترتیبی شده و اصطلاح تفسیر موضوعی نوظهور است، لکن این بدان معنی نیست که علما و مفسران به روش تفسیر موضوعی توجهی نداشته‌اند. می‌توان تاریخ تدوین این روش (موضوعی) را اوائل قرن دوم دانست.

با توجه به تعریف تفسیر موضوعی (فراهم آوردن آیات هم مضمون، سپس دسته بندی آنها و بحث و بررسی و تفسیر و نتیجه گیری) تفسیر احکام قرآن نیز چنین است. به عنوان مثال در بحث «نماز در قرآن» تمام آیات مربوطه یکجا جمع و شرح و تفسیر شده و این به معنای تفسیر موضوعی قرآن است. همانطور که گفته شد پیشینه این روش به قرن دوم بر می‌گردد. اولین اثر در این موضوع توسط محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶ هـ) تألیف شده است و پس از آن کتابهای متعددی در موضوع احکام قرآن طی سیزده قرن به رشته تحریر درآمد. در کتابشناسی احکام قرآن از راقم این سطور به ۱۶۹ عنوان آنها اشاره شده است.^(۲)

تفسیر موضوعی پیش از این منحصر در آیات احکام نبوده بلکه موارد دیگری همچون آیات الولاية، قصص و... نیز از مصادیق تفسیر موضوعی است. البته رشد، تطور و تحول این روش در قرن اخیر فراتر از روشهای دیگر نسبت به قرون قبل از آن می‌باشد.

۱- در این باره رجوع شود به کتاب مباحث تفسیر الموضوعی، مصطفی مسلم، ص ۱۷، دمشق: دارالقلم.

۲- این مقاله در فصلنامه پژوهشهای قرآنی، شماره ۳، سال اول، پاییز ۱۳۷۴، ص ۱۶۵- ۱۸۴ چاپ شده است.

۳- در این باره رجوع شود به المدرسة القرآنیة، شهید صدر، درس اول، ص ۱۷، بیروت: دارالعارف للمطبوعات.

از نویسندگان؛ فعلاً ده جلد آن از سوی انتشارات امیرالمؤمنین قم منتشر شده است.

۵- قرآن شناخت انسان و عمل، تألیف آقای محمدتقی چیدری؛ تاکنون شش مجلد آن توسط ناشرهای مختلف منتشر شده است.

۶- تفسیر موضوعی قرآن کریم، نمونه‌ای از تفاسیر، تألیف آقای مجتبی بروجردی؛ بیش از شش مجلد آن منتشر شده است.

۷- اثر جامعی که مرکز فرهنگ و معارف قرآن در آینده خواهد داشت (که یکی از اهداف مهم و نهایی این مرکز می‌باشد و مقدمات آن انجام شده است).

البته کتابهایی همچون ميثاق در قرآن، ابتلاء در قرآن و... در همین ارتباط می‌باشد.

● فلسفه مطرح کردن بحث احکام قرآن

یکی از موضوعات مهم و ارزشمند قرآن کریم که نقش اساسی در زندگی عموم مسلمانان دارد و به قولی یک ششم و یا پانصد آیه از قرآن را به خود اختصاص داده است، موضوع احکام قرآن (و یا آیات الاحکام و یا فقه القرآن) می‌باشد. از آنجا که این قسمت از آیات قرآن عهده‌دار بیان حلال و حرام، مکروه و مندوب و... می‌باشد و نیز بخاطر اینکه این موضوع از اهم مسائل دینی است و دانستن آن برای عموم لازم و ضروری است و از طرف دیگر شناخت قوانین و احکام الهی از عهده هر کسی بر نمی‌آید بلکه شناخت و استنباط احکام شرعی با وجود اینکه در قرآن ناسخ و منسوخ، محکم و متشابه، مطلق و مقید، عام و خاص و... وجود دارد، بر عهده علما، فقها و مفسران جامع الشرايط است از این رو فقها و مفسران، آیات احکام را بطور جداگانه شرح و تفسیر کرده‌اند.

● اولین اثر در احکام قرآن

اندیشمندان بزرگ عالم و فقها در سالهای متمادی کوشیده‌اند تا با تحقیق و تفسیر آیات احکام نکات فقهی آن را برای عموم روشن کنند و آثار گرانقدر و ارزشمندی از خود بر جای گذاشته‌اند که بسیاری از این آثار هم‌اکنون در دسترس ما قرار

دارد و در مقاله کتابشناسی احکام قرآن^(۱) بدان اشاره شده است. اما در مورد اینکه اولین اثر در موضوع احکام قرآن تألیف چه کسی است اختلاف نظر است. برای روشن شدن این موضوع به ذکر دیدگاههای مختلف در این موضوع می‌پردازیم.

۱- زرکشی (م ۷۹۴) در البرهان فی علوم القرآن^(۲) می‌گوید: «علمای اسلامی در این موضوع تصنیفاتی دارند که اولین آنها شافعی (محمد بن ادریس شافعی متوفای ۲۰۴ و پیشوای مذهب شافعی) است». جلال‌الدین سیوطی (م ۹۱۱) نیز این نظریه را پذیرفته و در کتاب الوسائل الی معرفة الاوائل می‌گوید: شافعی نخستین مؤلف در موضوع آیات الاحکام می‌باشد. اکثر علمای اهل سنت نیز بر این عقیده‌اند.

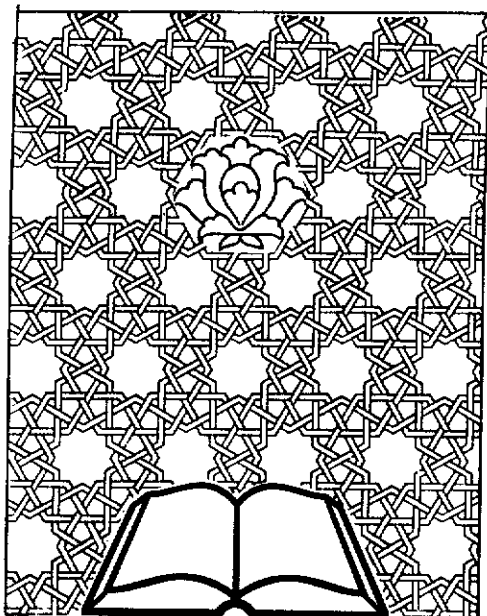
۱- فصلنامه پژوهشهای قرآنی، شماره ۳، پاییز ۱۳۷۴، ص ۱۶۵-۱۸۴ کتابشناسی احکام قرآن.

۲- البرهان فی علوم القرآن، بدرالدین زرکشی، بیروت: دارالمعرفه، تحقیق مرعشی و دیگران، ج ۲، ص ۱۲۶.

خداوند در ضمن آیات احکام در طول سالیان رسالت خصوصاً بعد از هجرت بتدریج بر رسول گرامی اسلام نازل کرده است.

دیدگاههای مختلفی در باره منابع اجتهاد وجود دارد؛ از مجموع منابعی که ذکر شده می توان موارد زیر را نام برد:

قرآن، سنت، اجماع، عقل، اقوال صحابه، اجماع صحابه، استحسان، عرف، اجماع اهل مدینه، مصالح مرسله، تشبیه و تمثیل، فتاوی صحابه،

قاعده استصلاح، سد ذرایع، فتح ذرایع، قانون سلف، استصحاب، استقراء، برائت اصلیه، عادت و... از این تعداد منبعی که ذکر شده آنچه مورد قبول شیعه است. فقط قرآن، سنت، اجماع و عقل می باشد و اولین منبعی که مورد اتفاق کلیه فرق اسلامی است چه مذاهب مشهور همچون مذاهب چهارگانه اهل سنت و چه مذاهب غیر مشهور همچون ظاهریه، جریریه، ثوری و... قرآن می باشد. بعد از قرآن، سنت نیز مورد اتفاق مذاهب می باشد لکن بقیه منابع مورد اختلاف است.

البته اگر چه قرآن به عنوان اصلی ترین و مهمترین منبع شناخت احکام الهی بوده و هست و هیچ گونه اختلافی بین اندیشمندان شیعه و اهل سنت نیست،

۱- در این باره رجوع شود به کتاب تأسیس الشیعه لعلوم الاسلامیه، سید حسن صدر، ص ۳۲۱، تهران: منشورات اعلمی.

۲- الاتقان فی علوم القرآن، جلال الدین سیوطی، دمشق: دار ابن کثیر، ج ۲، ص ۱۲۳۲، دارالکتب العلمیه، ج ۲، ص ۴۱۶.

۳- الفهرست، ابن ندیم، ص ۴۲.

۴- الذریعه الی تصانیف الشیعه، آقا بزرگ تهرانی، بیروت: دارالاصواء، ج ۱، ص ۳۰۰؛ در الذریعه عنوان اولین مصنف ذکر نشده، لکن با توجه به تصریح وجود احکام قرآن تألیف کلی و با توجه به زمان حیات وی این مطلب فهمیده می شود.

۵- تأسیس الشیعه لعلوم الاسلامیه، سید حسن صدر، ص ۳۲۱.

۲- برخی نیز بر این اعتقادند که اولین اثر در موضوع احکام قرآن از قاسم بن اصیغ بن محمد بن یوسف البیاتی القرطبی الاندلسی (م ۳۰۴) از علمای مالکی بوده است.^(۱)

۳- نظریه صواب و آنچه موافق با واقع است این که اولین مصنف در موضوع احکام قرآن محمد بن سائب کلبی (م ۱۴۶) از علما و مفسران بزرگ شیعه در قرن دوم می باشد. وی علاوه بر تألیف تفسیر احکام قرآن، تفسیری بر کل قرآن و نیز کتابهای در

موضوعات علوم قرآنی نوشته است. سیوطی در الاتقان (به نقل از ابن عدی در الکامل) تفسیر وی را بزرگترین تفسیر قرآن می داند.^(۲)

ابن ندیم در کتاب ارزشمند «الفهرست» (که از کتب مرجع اهل سنت نیز به شمار می آید) در هنگام ذکر کتب تألیف شده در موضوع احکام القرآن می گوید: «احکام القرآن للکلبی رواه عن ابن عباس».^(۳) مرحوم آقا بزرگ تهرانی نیز در «الذریعه» محمد بن سائب کلبی را اولین مصنف در احکام قرآن می داند^(۴) و این مطلب را نیز علامه بزرگوار مرحوم سید حسن صدر در کتاب ارزشمند «تأسیس الشیعه لعلوم الاسلامیه»^(۵) بیان کرده اند. با توجه به تقدم زمانی (و تصریح ابن ندیم بر وجود کتاب احکام قرآن کلبی) چطور ممکن است که محمد بن ادریس یا قاسم بن اصیغ اولین مصنفان در موضوع احکام قرآن باشند! البته کلام علمای اهل سنت همچون زرکشی و سیوطی و دیگران را می توان اینگونه توجیه کرد که شافعی اولین مصنف (در موضوع احکام قرآن) در بین علمای اهل سنت می باشد.

● نقش آیات احکام در فقه

روشن است که احکام شریعت مبتنی بر منابع اجتهاد است که نخستین و مهمترین آنها احکام و قوانینی است که

- ۳- وقایع و قصص، شامل داستانهای عبرت انگیز امتها و انبیاء گذشته و...
 ۴- مطالب اجتماعی اخلاقی در مورد تبیین و تعیین معیارها و ارزشهای والایی انسانی.

اولین مصنف در موضوع احکام

قرآن، محمد بن سائب کلبی از علما

و مفسران بزرگ شیعه در قرن دوم

می باشد.

اما آنچه مورد بحث ماست و در فقه و اصول مطرح و در اصطلاح آیات الاحکام یا احکام القرآن و یا فقه القرآن، نامیده می شود، قسم دوم که عبارت است از فرائض و احکام. برای این قسم نیز تقسیم بندی هایی انجام شده که به دو قسمت آن اشاره می کنیم. در تقسیم بندی اول، ابواب فقه منحصر در چهار قسمت شده است: ۱- عبادات ۲- عقود ۳- ایقاعات ۴- احکام و سیاسات. علت این حصر را چنین گفته اند: مسائل فقهی یا مربوط به امور آخرت است و این قسم عبادات است و یا مربوط به امور دنیا است؛ در این صورت یا به عبارت و لفظ نیاز دارد یا ندارد. آنکه نیاز به لفظ دارد، اگر نیاز از دو طرف باشد، قسم عقود است، مثل بیع و دیگر عقود و اگر از یک طرف کافی باشد قسم ایقاعات است، مثل طلاق و عتق، و اگر از اصل نیازی به لفظ و عبارت نباشد، قسم احکام و سیاسات است. مثل جزائیات اسلام، حدود و دیات.^(۵)

لکن استفاده از این منبع عظیم نیازمند به شناختهایی است که بدون آنها حرکت در مسیر استنباط احکام از قرآن میسر و صائب نخواهد بود. زیرا اگر چه قرآن قطعی الصدور است، لکن ظنی الدلالة می باشد. به عبارت دیگر اگر چه قطعی است که قرآن کلام الهی است و مسلم است که تمام آیات و کلمات آن از طرف خداست اما دلالت تمام آیات قطعی نیست بلکه دلالت بعضی قطعی است و دلالت برخی دیگر ظنی است. زیرا همانطور که قرآن خود می فرماید در قرآن محکم و متشابه، عام و خاص، مطلق و مقید، مجمل و مبین وجود دارد.^(۱) لذا دلالت تمام آیات نمی تواند قطعی باشد و علمای اصول در این زمینه گفته اند «عام الكتاب وان كان قطعی النقل، لکنه ظنی الدلالة»^(۲) و «... الكتاب وان كان قطعی الصدور لکنه ظنی الدلالة»^(۳).

با توجه به این مطالب و نیز اینکه تمام آیات احکام صراحت در احکام شرعی ندارد و باید از طرق مختلف و اجتهاد حکمی استنباط شود^(۴). و همچنین با توجه به گستردگی ابواب و فروع فقه، باید گفت اگر چه قرآن اولین و مهمترین منبع استنباط احکام و قوانین شرعی است، اما استنباط احکام از قرآن نیازمند شرایط و شناختهایی است که بدون آن حرکت در مسیر استنباط ممکن نیست و این کار در عهده متخصصان، فقیهان و مفسران جامع شرایط و راسخان در علم می باشد. اما اختلافات فقهی بین فرق اسلامی از این جا سرچشمه می گیرد که میزان و معیار شناخت علماء نسبت به امور ذکر شده متفاوت است.

● طبقه بندی احکام قرآن

در یک تقسیم بندی کلی می توان موضوعات مطرح شده در قرآن را به چهار بخش تقسیم کرد:

- ۱- اعتقادات، شامل مباحثی همچون توحید، نبوت، معاد، امامت و رهبری و...
- ۲- فرائض و احکام، شامل مباحثی همچون امور حقوقی، کیفری، سیاسی، قضاء، حکومت، ضوابط حاکم بر جامعه اسلامی و روابط آن با ملل و امم دیگر و...

۱- سوره ال عمران، آیه ۷.

۲- معالم الدین وملاذ المجتهدین، شهید ثانی، انتشارات جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ص ۱۴۱.

۳- قوانین.

۴- در ارتباط با عدم صراحت تمامی آیات احکام، بر احکام شرعی و کیفیت دلالت آیات بر احکام در شماره آینده مطالبی عرض خواهیم کرد.

۵- ادواز فقه، محمود شهابی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ج ۲، ص ۱۰.

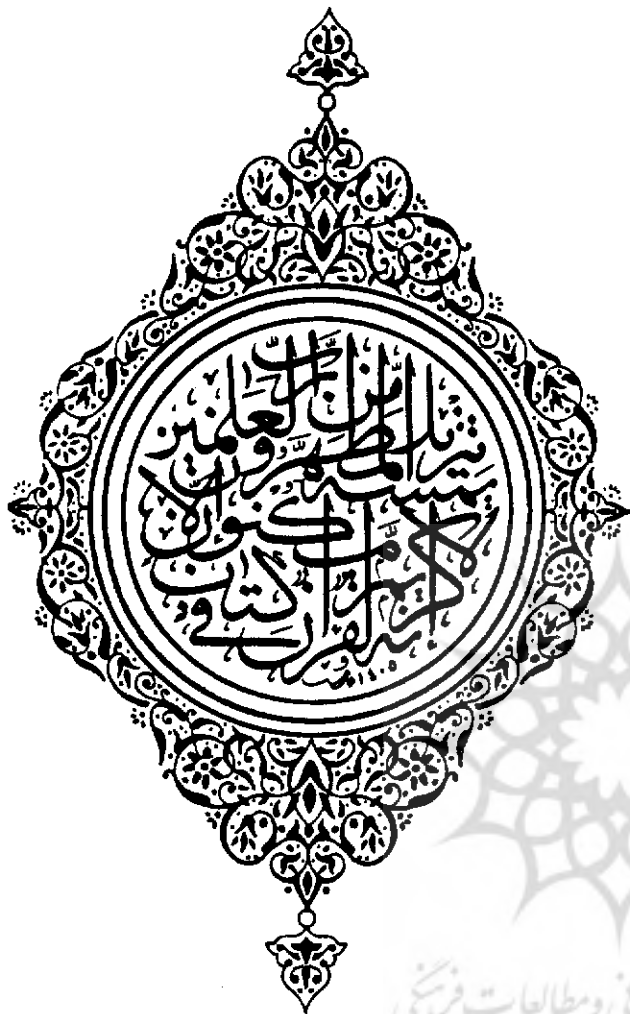
در تقسیم بندی دوم، احکام و فرائض به پنج قسمت تقسیم شده:

- ۱- احوال شخصی مثل ازدواج، طلاق، نذر، عهد، وصیت، ارث و...
- ۲- داد و ستدها و معاملات مثل مالکیت، بیع، دیون، شرکت و...
- ۳- عبادات مثل طهارت، نماز و...
- ۴- احکام اجتماعی مثل احکام سیاسی، قضاء، شهادت، احکام نفسانی و...
- ۵- احکام اصولی و قواعد کلی فقه. (۱)

● روش طرح مباحث در کتابهای احکام قرآن

شیوه بحث در کتابهای احکام قرآن متفاوت است: در کتابهای شیعه بیشتر بر اساس ابواب فقه (از طهارت تا دیات) اولین آیه مورد بحث، آیه ۶ سوره مائده (یا ایها الذین آمنوا اذا قمتم الی الصلوة فاغسلوا وجوهکم و...) می باشد. مقدس اردبیلی در زبدة البیان، جرجانی در تفسیر شاهی (آیات الاحکام)، فاضل مقداد در کنزالعرفان، راوندی در فقه القرآن، کناظمی در مسالک الافهام این روش را انتخاب کرده اند، اما این روش آنچنان که بعضی پنداشته اند، کلیت ندارد. (۲) در بعض کتب دیگر شیعه اولین آیه، مورد آیه ۴۸ سوره فرقان (هو الذی ارسل الریاح... وانزلنا من السماء ماء طهوراً) سپس آیه ۱۱ سوره انفال و بعد آیه ۲۲۲ سوره بقره و چهارمین آیه مورد بحث آیه ۶ سوره مائده می باشد.

اما روش بحث در کتابهای احکام قرآن اهل سنت بیشتر بر اساس ترتیب سور قرآن و از سوره حمد و جزئیت بسمله است. اما نویسندگان دیگر همچون سیوطی در الکلیل به ترتیب سور و از سوره حمد می باشد اما نه در جزئیت بسمله و همچنین کیهراسی در احکام القرآن. اما روش احکام القرآن شافعی که توسط بیهقی (م ۴۸۵) گردآوری شده پس از طرح مباحث کلی در زمینه احکام قرآن و نیز مباحث اصولی، همچون غالب کتب شیعه بر اساس ترتیب ابواب فقه و حتی ابتدا تفسیر آیه ۶ سوره مائده می باشد.

ما (بلند جاودانه) قرآن را؛
خود بدادیم و خود بداریمش

۱- کتاب احکام قرآن، تألیف محمد خزائلی اینگونه طبقه بندی شده است.
۲- در این باره رجوع شود به تفسیر جامع آیات الاحکام، زین العابدین قربانی، نشر سایه، ج ۱، ص ۲۳. ایشان در این اثر و در مقاله ای که در مجله مسجد چاپ شده بطور مطلق گفته است که روش شیعه بر اساس ترتیب ابواب فقه و اولین آیه مورد بحث آیه ۶ سوره مائده است و روش اهل سنت بر اساس ترتیب سور است.